

הרב אברהם עזיז

נשים בברכת המזון ובזימון

א. נשים חייבות בברכת המזון – מדאורייתא או מדרבנן?

משנה בבבלי ברכות כ,א: "נשים ועבדים וקטנים פטורים מקריאת שמע ומן התפילין וחייבים בתפילה ובמזוזה ובברכת המזון". לכאורה משנתנו דנה בחיובן ובפטורן של נשים במצוות מהתורה. זוהי אכן דעתו של הרמב"ם, שהרי לשיטתו כל המצוות הנזכרות במשנה – קריאת שמע, תפילין, מזוזה ותפילה – הן מצוות מהתורה. לפי זה נשים חייבות בברכת המזון מדאורייתא.

אך יש מהראשונים שמפרשים שמשנתנו עוסקת גם בחיובי דרבנן. הם סוברים שחיוב תפילה הוא מדרבנן.¹ לכן יתכן שגם חיובן של נשים בברכת המזון הוא מדרבנן!

לכאורה היתה צריכה אשה להיות חייבת בברכת המזון מדאורייתא, שהרי זו מצות עשה שאין הזמן גרמא. אך מסוגיית הגמרא בברכות כ,ב לכאורה לא נראה כך. לשון הגמרא שלפנינו היא: "פשיטא! מהו דתימא הואיל וכתוב 'בתת ה' לכם בערב בשר לאכל ולחם בבקר לשבע' כמצות עשה שהזמן גרמא דמי, קמ"ל!" אך גירסא זו לא היתה קיימת לפני הרבה ראשונים (למשל, תוס' ד"ה אית דגרסי). גם מהמשך הגמרא נראה שקטע זה לא היה חלק מהסוגיא.

בהמשך הגמרא מובאת שאלתו של רבינא לרבא: "נשים בברכת המזון דאורייתא או דרבנן?" כבר העיר בעל גיליון הש"ס (ד"ה נשים בברכת המזון) שהדבר צריך עיון, כי אם אמנם יש ספק אם חייבים דאורייתא או דרבנן מה מקום לשאול לעיל "פשיטא!"

בהמשך שואלת הגמרא: "למאי נפקא מיניה?" ומשיבה: "לאפוקי רבים ידי חובתן!" בברייתא שמביאה הגמרא בהמשך מובא שאמנם מצד עיקר הדין יכולה אשה לברך לבעלה, "אבל אמרו חכמים: תבא מארה לאדם שאשתו ובניו מברכים לו!" לכאורה משמע שאשה מוציאה ידי חובת הגבר מדאורייתא. אלא שהגמרא

1. עיין בתוס' ברכות כ,ב ד"ה פשיטא. לפי רש"י לא גורסים פשיטא, כי אין תפילה מ"ע מדאורייתא. לפי הרמב"ם גורסים פשיטא, ותפילה היא מ"ע דאורייתא.

דוחה הראיה באומרה שמדובר במקרה שגם הגבר אינו חייב בברכת המזון מדאורייתא, כגון שאכל פחות מהשיעור המחייב ברכת המזון מדאורייתא. הדוחק שבדחיית הגמרא נראה בעליל, וכבר העיר הרמב"ן (מלחמת השם) שהדחיה הינה תוספת של מגיחי הספרים, ולהלכה יש לפסוק כפשטות לשון הברייתא, שאשה חייבת בברכת המזון מדאורייתא. דעה זו הובאה בטור או"ח סי' קפו בשם הרי"ף, הרמב"ן והראב"ד.² אלא שלפי הרבה ראשונים נשאת הגמרא בספק. כך נפסק בשלחן-ערוך על פי הרמב"ם בהלכות ברכות ד,א: "נשים חייבות בברכת המזון, וספק אם הן חייבות מדאורייתא ומוציאות את האנשים, או אם אינם חייבות אלא מדרבנן ואינן מוציאות אלא למי שאין חיובן אלא מדרבנן."³ לא נתבאר בגמרא מהו מקור הספק, ובמה הוא תלוי.

ב. הזכרת ברית, ארץ ותורה ע"י נשים

לפי רש"י (ד"ה או דרבנן) הצד לומר שנשים אינן חייבות בברכת המזון מדאורייתא הוא משום שבחיוב ברהמ"ז כתוב "על הארץ הטובה אשר נתן לך", והרי הארץ לא נתנה לנקבות להחלק ("ואי משום בנות צלפחד, וזלק אביהם הם דנטלו, שהיה מיוצאי מצרים" – לשון רש"י). הארץ תופסת מקום מרכזי בברהמ"ז, ויכל שלא אמר ארץ חמדה ורחבה בברכת הארץ לא יצא ידי חובתו (דעת ר' אליעזר בברכות מח,ב).⁴ ברכת הארץ לפי אותה סוגיה בגמרא היא חלק מברהמ"ז דאורייתא, הנלמדת מן הפסוק "ואכלת ושבעת וברכת": "וברכת" – זו ברכת הזימון;⁵ את ה' אלקיך – זו ברכת הזון; 'על הארץ' – זו ברכת הארץ; 'הטובה' – זו בונה ירושלים".

2. וכן ראה משנה ברורה בבאורייתא הלכה סי' קפו ד"ה אלא מדרבנן.
3. ברשימת מצוות העשה שבספר המצוות של הרמב"ם מובא שנשים חייבות בברכת המזון בלי הערה שיש בדבר ספק! הכלל הוא, שלהלכה יש לתפוס כפי שפסק הרמב"ם בספר משנה-תורה. הביטוי "לא יצא ידי חובתו" מופיע בכמה מקומות, ולא ברור אם הכוונה שלא יצא כלל; או שלא קיים המצוה בהדירה ובמלוואה, אבל יצא ידי חובתו הפורמלית. בפסחים אמר רבן גמליאל "כל שלא אמר ג' דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו", ופירש בעל תוספות יום טוב: לא יצא ידי חובתו כראוי, אבל אין לאמר שלא יצא בכלל. וראה בטור סי' קפז שהביא דעת ר' יחיאל שיש ספק בענינו אם זה נאמר לעיכוב או למצווה. הטור נוטה לדעה שהאו לעיכובא כיון שברכת המזון דאורייתא, אך קשה, גם אם עיקר הברכה הוא מדאורייתא, עדיין נוסח הברכות אינו מדאורייתא. לדעת בית-יוסף הדבר הוא לעיכובא משום שכך תקנו חכמים.
5. גירסא זו היא לפי הגהות הגר"א על פי התוספתא פרק ו ותוס' דף מו ד"ה עד היכן. הגירסא המודפסת היא: "וברכת" – זו ברכת הזון; את ה' אלקיך – זו ברכת הזימון". גירסה זו אינה מובנת, ואינה מסודרת לפי סדר הברכות. לגבי ברכת הטוב והמטיב ידוע הוא שזו תקנה. מהברייתא ומהתוספתא משמע שג' ברכות אלו הן דאורייתא, אך אפשר שהפסוקים הם רק אסמכתא, והחיוב הוא מדרבנן. ועיין בגמרא ברכות מח,ב – "אמר רב נחמן: משה תקן לישראל ברכת הזון כשירד להם מן".

למרות שדרשות אלו משוות את חיוב הזכרת הארץ בברהמ"ז לחיוב הזכרת ברית ותורה, בכל זאת לדעת רש"י יתכן שאין הדברים שווים. נשים הרי אינן בכלל ברית ואינן בכלל תורה, ואעפ"כ אין הדבר מונע את הראב"ד לסבור שהן חייבות בברהמ"ז מדאורייתא, וזה שאינן בכלל ברית ותורה רק גורם שהן אינן מזכירות בברהמ"ז ברית ותורה (פרישה, או"ח סי' קפו). אולם חוסר אפשרותה של האשה להזכיר את נתינת הארץ גורמת לדעת רש"י שנשים תהיינה פטורות מדאורייתא מלברך את כל ברהמ"ז.

התוס' הקשו על זה, הלא גם הכהנים והלוויים אינם נוטלים חלק בארץ. וכי יעלה על הדעת שיהיו פטורים מברכת המזון?!" לכן לדעת בעלי התוס' פטורן של הנשים הוא "משום דכתיב 'על בריתך שחתמת בבשרנו ועל תורתך שלמדתנו' ונשים ליתנהו לא בברית ולא בתורה". והרי כבר למדנו – וכן נפסק בשו"ע או"ח סי' קפזג – "ואם לא הזכיר בברכת הארץ ברית ותורה, אפילו אם לא חסר אלא אחד מהם, מחזירים אותו".

הרמ"א פסק באותו מקום: "ונשים ועבדים לא יאמרו ברית ותורה, דנשים לאו בני ברית נינהו, ועבדים לאו בני תורה נינהו". וקשה, למה חילק בין נשים לבין עבדים, הלא כשם שעבדים פטורים ממצות תלמוד תורה, כך גם נשים פטורות ממנה. אמנם בעל משנה ברורה כתב שהלשון אינו מדויק, והכוונה היא שנשים פטורות גם משום תורה וגם משום ברית, ועבדים פטורים רק משום תורה, אך מהלשון לא משמע כן. אותה לשון מובאת בבית יוסף.

מגן אברהם מיישב קושיה זו על פי המנהג שנשים נוהגות לאמר ברית ותורה בברהמ"ז. הוא מביא בשם הגהת בית יוסף, שכיון "שאינן נקרא אדם אלא כשיש לו אשה, דהוי ליה זכר ונקבה גוף אחד, שפיר מציא למימר על בריתך שחתמת בבשרנו". מאותו טעם רשאות הנשים להזכיר גם את חובת לימוד התורה. טעם זה אינו שייך לגבי עבד.

עוד יש לומר שנשים חייבות במידת מה במצות תלמוד תורה. משום כך נפסק להלכה שנשים מברכות ברכות התורה, שהרי צריכות הן לדעת הדינים (שו"ע י"ד רמ"ו). וכן נאמר במדרש: "כה תאמר לבית יעקב – אלו הנשים". ממילא יכולות הן לומר "ועל תורתך שלמדתנו". ואע"פ שהביטוי הזה בברהמ"ז מכון גם לתורה שבכתב וגם לתורה שבע"פ, וחל איסור על נשים ללמוד תורה שבע"פ, מ"מ – כתב בעל הפרישה – אין לשנות את מטבע הברכה.

לדעת בעל משנה ברורה (קפזט) "לכך נהגו נשים לברך גם על בריתך שחתמת בבשרנו וכן תורתך שלמדתנו, על לימוד זכרים, שבזכות התורה והברית נחלו ישראל

את הארץ. וכך כתב המאירי: "אעפ"י שאין להם חלק בארץ, הרי בכלל ישראל הם, ועל ישראל הן אומרות כך."

ג. סיכום הדעות ביחס לברכת המזון

1. נשים חייבות בברכת המזון מדאורייתא לפי דעת הרי"ף, הראב"ד והרמב"ן, ויכולות להוציא את הגברים ידי חובתם.
2. לדעת הרמב"ם ומחבר שלחן-ערוך שספק הוא אם נשים חייבות בברכה מ"ד מדאורייתא או מדרבנן. הטעם לפוטחן מהברכה הוא מפני שאין הן נוטלות חלק בארץ (רש"י) או לפי שאינן שייכות לברית ולתורה (תוס').
3. הרמ"א פסק שנשים לא תזכרנה בברכה מ"ד ברית ותורה, אך למעשה נהגו הנשים לברך בלי שינוי נוסח.⁷

ד. הזימון – חלק נפרד מברכת המזון או חלק ממנה

משנה (בבבלי ברכות מה,א): "שלשה שאכלו כאחת חייבין לזמן. ובאותה משנה: "נשים ועבדים וקטנים אין מזמנין עליהם". האם נשים חייבות בברכת זימון? המקור לברכת הזימון נלמד בגמרא ברכות מה,א ע"י רב אסי מהפסוק "גדלו לה' אתי ונרוממה שמו יחדיו" (תהילים ל) וע"י רבי אבהו מהפסוק "כי שם ה' אקרא הבו גדל לאלקינו" (דברים לב). ברכת הזימון, איפוא, אינה חלק מברכת המזון, אלא חיוב נוסף הנלמד ממקור השונה מהמקור של ברכת המזון. אך לא כך נראה מסוגיית הגמרא מח,ב הלומדת מהמלה "וברכת" ("ואכלת ושבעת וברכת") – זו ברכת זימון, ומהמלים "את ה' אלקיך" – זו ברכת הזון. וכן בירושלמי (פ"ז ה"א): "ואכלת ושבעת וברכת" – זו ברכת הזימון; "את ה' אלקיך" – זו הזון את הכל".

הקשר ההדוק בין ברכת הזימון לבין ברכת המזון מודגש במיוחד על-ידי תלמידי רב, שאמרו בירושלמי שם "ג' שאכלו כאחת ובקש אחד מהן לילך לו – דבית רב אמרו: יברך ברכה ראשונה וילך לו. ואיזו היא ברכה ראשונה? דבית רב אמרו: זו ברכת זימון. רב זעירא בשם רב ירמיהו: זו הזון את הכל."⁸

7. וכן הדבר לגבי ברכת נשים במצוות עשה שהזמן גרמא, שיש בכך מחלוקת – לדעת המחבר בש"ע נשים אינן מברכות, אך באשכנז נהגו הנשים לברך (רמ"א). המנהג לברך מנמק את סגנון הברכה "וציונו" – והרי הנשים לא נצטוו? – בכך שהמצוות ניתנו לכלל ישראל, ונשים בכלל ישראל זמה. אולי אם היה נוסח הברכה "אשר קדשנו" בלבד היתה אשה אסורה לברך – אבל מכיון שהנוסח הוא ברכת הוראה על שיה' צוה את בני ישראל, הרי היא כוללת את הנשים.
8. עיין ברי"ף על מס' ברכות דף מז בדין על עד היכן ברכת זימון. ברכת הזימון נקראת ברכה, אע"פ שאין בה שם ומלכות.

נראה שהדעות חלוקות אם ברכת הזימון היא חלק אינטגרלי מברכת המזון, או שהיא חיוב נוסף הנלמד מפסוקים אחרים. לגבי חיוב הנשים הנפקא מינה היא, אם מידת חיובה של האשה בברכת המזון משפיעה על מידת חיובה בברכת הזימון. הגמרא בערכין ג,א אומרת שהביטוי "הכל חייבין בזימון" בא לאתווי נשים ועבדים, "דתניא נשים מזמנות לעצמן ועבדים מזמנים לעצמם". רש"י פירש: "מזמנות לעצמן – שלש נשים, וכן שלשה עבדים. אבל אין שתי נשים או שני עבדים מצטרפים עם אנשים, לפי שיש באנשים מה שאין בנשים ועבדים, שאין הנשים אומרות ברית ואין העבדים אומרים על נחלתנו".

דברי רש"י אלו קשים:

1. בברכות לומד רש"י שהספק אם נשים חייבות בברכת המזון דאורייתא או דרבנן הוא מפני שנשים אין להם נחלה בארץ, וכאן הוא נוקט כפי שיטת תוס' שהחיסרון הוא שאין להם ברית.
 2. הרמ"א כתב שנשים לא תאמרנה ברית ותורה מפני שנשים לאו בני ברית ועבדים לאו בני תורה, שיטה זו אינה כרש"י, כי לפי רש"י בברכות החיסרון הוא נחלה, ולפי רש"י כאן החיסרון הוא ברית. כמו כן אין שיטה זו כתוס', שהחיסרון בנשים הוא ברית ותורה, ואילו הרמ"א נקט רק נחלה.
 3. להלכה התקבל המנהג שנשים אומרות גם ברית, גם תורה וגם נחלה, כי הן שייכות לכלל ישראל, כפי שהבאתי לעיל.
- על כל פנים משתמע מרש"י, שחיוב הזימון נובע מהחיוב של ברכת המזון, ונשים אינן יכולות להצטרף לגברים בזימון משום שהן שונות מהם בברכת המזון.

ה. נשים מזמנות לעצמן – רשות או חובה?

לפי הברייתא בגמרא ברכות מה,ב: "נשים מזמנות לעצמן, ועבדים מזמנים לעצמן. נשים ועבדים וקטנים אם רצו לזמן אין מזמנים. אמאי לא? משום פריצותא." רש"י פירש: "אין קביעותן נאה משום פריצותא, בין דנשים בין דמשכב זכור דעבדים וקטנים".

לפי רש"י מה שכתוב ג' נשים מזמנות פירוש הדבר שהן רשאיות לזמן לעצמן, אבל אין זו חובה, וכן כתבו בתוס' ד"ה שאני התם: "וכן עשו בנות רבנו אברהם, חמיו של רבי יהודה, על פי אביהן. ומיהו לא נהגו העולם כן".

מדוע הנאמר "מזמנות" התפרש כרשות בלבד, ולא כחובה? התלבט בכך הטור בסו' קצט. הוא מביא בשם יש מפרשים שכתוב "מזמנות לעצמן" – אם רצו. אך לדעת הרא"ש חובה עליהן לזמן. הוא מביא מחלוקת בין הרב יהודה הכהן הסובר

שעל אשה להצטרף לזימון, ובין הר"ם מרוטנברג, שלדעתו אין הן מצטרפות.⁹ בית-יוסף כתב בשם האגור שלא ראה ולא שמע מקום שנהגו הנשים לזמן לעצמן. מנהג זה נראה בניגוד לפשטות דברי המשנה "ומזמנות לעצמן". נראה שהדבר קנה לו מנהג מפני שבזמנם נשים לא ידעו לקרוא עברית (משני"ב קצט, טז). מעין זה מובא בתוס' ברכות מה, ב ד"ה שאני התם, וז"ל: "ונשים – צריך עיון אם יוצאות בברכת הזימון של אנשים מאחר שלא מבינות ... יש לדחות, דשאני בור ומבין בלשון הקודש וידוע מאי קאמר אבל אינו יודע לברך. אבל נשים שאינן מבינות כלל מצי למימר דלא נפקי."¹⁰

ו. מידת החיוב על הנשים בשבתן עם אנשים

האם יש מקום להבחין בין מידת חיובן של נשים בזימון בשבתן בין לבין עצמן, לבין כשיושבות הן בחברת גברים? בית-יוסף מביא בשם ר"י "דלעצמן דוקא רשות, אבל כשאוכלות עם האנשים חייבות ויוצאות בזימון שלנו, ואינן מברכות לעצמן." עוד הוא מביא בשם הר"י שכתב בשם רש"י "דנשים אינן מצטרפות לזימון אפילו עם בעליהן, מפני שאין חבורתן נאה."

וקשה, אם בשבתן לעצמן הזימון הוא רשות לגביהן, למה יהיו חייבות להשתתף בזימון של גברים?¹¹ ועוד קשה, בשלמא בשבתן עם גברים זרים, אבל מה פריצות יש בדבר בשבת אשה עם בעלה? (לכאורה, זוהי סברת ר' יהודה הכהן, שצריך אשה לזימון. אך דבריו לא הוזכרו כלל בפוסקים)

הטור מביא בשם הר"ן (מתוך קושית המשווה את ההיתר של אשה לקרא מגילה ולהוציא את בעלה ידי חובתו בקריאת המגילה לאיסור שחל עליה להצטרף לזימון) שהפריצות נובעת משינוי סגנון הברכה כאשר היא נאמרת ע"י אשה (שינוי שאינו קיים בקריאת המגילה). לכן לדעתו יכולה אשה להצטרף לזימון של שלושה גברים, כיון שבכך לא משתנה מאומה בנוסח הברכה. משא"כ אם יהיו שני אנשים ותצטרף אשה למנין ג' לזימון ותזמן, אז יורגש ההבדל שיש כאן אשה משום שינוי הנוסח

9. עין בב"ח, שהמעשה היה בצרוף אשה למנין עשרה בברכת המזון. אך לא נראה כך מדברי הטור ולא מדברי בית-יוסף, וכן לא מדברי התוס'.

10. למידת השכלתה של אשה יש השלכה גם לשאלה ששאל מגן-אברהם למה אין נשים נוהגות להתפלל לכל הפחות פעם ביום? הוא נדחק לפרש מפני שסומכות על בקשות ותחינות שאומרות כל יום, ובוה יוצאות ידי חובתן דאורייתא לפי הרמב"ם. אך הדבר קשה, הלא תפילה כוללת הודאה, בקשה ושבח, ושלושה מרכיבים אלו אינם מופיעים המיד בבקשות ובתחינות של נשים. אבל האמת תורה דרכה, שנשים לא התפללו מכיון שלא ידעו קרוא וכתוב. אידיעת קרוא וכתוב השפיעה גם על חיובן במצות תלמוד תורה. רק לגבי המצב ששרר באותן תקופות נכונה היא האימרה "נשים דעתן קלה".

11. תירוץ על זה מביא בעל משנ"ב בשעה"צ קצט, בשם הלבוש, דמגו דחל החיוב על האנשים חל גם על הנשים. – הערת עורך (א.ד.).

בברכה, ובמקרה זה אין צירופה נאה.¹²

בעל התניא כתב בשו"ע שלו (קצט,ו-ז):

1. "נשים האוכלות עם ג' אנשים שחייבים לזמן – חייבות גם הן לזמן עמהם.
 2. ואם הם שלוש ורצו ליחלק לזמן לעצמן – הרשות בידם.
 3. אבל נשים האוכלות בפני עצמן פטורות לזמן. ואם רצו לזמן – הרשות בידם.
 4. ואפילו אשה עם בעלה ובנה – אין חברתן נאה כשמצטרפין יחד.
- מסתבר שהרשות לנשים ליחלק לעצמן משלושת האנשים ולזמן לעצמן (מס' 2) אינה קיימת כאשר יושבים שם עשרה אנשים המזמנים בשם.

ז. סיכום באשר לחובת הזימון על הנשים

1. רבים מהראשונים סוברים שאשה חייבת בברכת המזון מדאורייתא. כיון שברכת הזימון היא חלק מברכת המזון לכמה מהדעות, וכמו כן יש דעות שברכת הזימון היא חובה על הנשים – על כן ראוי שבמוסדות חינוך של בנות תזמנה הבנות לעצמן.
2. מסתבר, שהדעה שנשים מזמנות לעצמן רשות מושפעת מהמצב ששרר בתקופה שנשים לא ידעו לברך. אבל היום, כשב"ה נשים חכמניות הן, ועושות חיל בקיום המצוות, למה יגרע חלקן במצוה חשובה זו? הלא לכל הדעות אין איסור בדבר, ולרוב הדעות חייבות.¹³

12. בצירוף עם המציאות שהשתנתה, כמתואר לעיל, יש מקום למבט שונה על מירת ההשפעה שיש לשינוי הנוסח של הברכה על צניעותן של הבנות.

13. נראה שמציאותו של איש או שנים בקרבן של נשים אינו משנה את ההלכה, שהן חייבות לזמן לעצמן. ראשית, מדברי שו"ע בעל התניא עולה שגם כשיש חבורה של ג' אנשים וג' נשים רשאית הנשים לזמן לעצמן, ואף בנוכחות הבנים. האיש עצמו רשאי לענות לזימון שלהן, ואין בזה משום גנאי, משום שרק בצירוף יש משום גנאי.